

AZ ÖNMAGÁRA IRÁNYULÓ TEKINTET

Van-e jelenkortörténet, és ha nincs, mi az?

A múlt már nem világítja meg a jövőt,
az emberi szellem sötétben tapogatózik.¹

Minthogy történelme csak a múltnak van,
jelenkori történelem nem létezik.
A kifejezésben ellentmondás rejlik.²

A történeti valóság számbavétele – írja Gyáni Gábor – lehetetlen valamiféle nézőpont nélkül. Nézőpont hiányában a múlt valamely szeletéről rendezett képet alkotni nem lehet. A nézőpont szükségessége azonban sajátos feszültséget teremt a történetírásban, amelytől – a nézőponthoz kötöttség ellenére – elvárják, hogy igaz kijelentéseket tegyen.³ A probléma a történeti ismeretelmélet megfelelő kiegészítéseivel és pontosításaival kezelhető. Körüljárhatjuk például, hogy mit is értünk „igaz kijelentés”-en: esetleg csupán annyit, hogy a kijelentés elvileg cáfolható, de még nem cáfolták meg; vagy hangsúlyozhatjuk, hogy minden „igaz kijelentés” érvényességi köre korlátozott, s hogy az adott „igaz kijelentések” mellett más „igaz kijelentések” is tehetők meg. A történészek által megfogalmazható „igaz kijelentések” problémája még súlyosabb azonban az ún. jelenkortörténet esetében. A történész ugyanis természetesen a jelenben alakíthatja csak ki nézőpontját, s nem állíthatja magáról, hogy kívülről szemléli a jelen történéseit. A múltra vonatkozó „igaz kijelentések” esetében, ezek – mégoly korlátozott és ismeretelméleti megfontolásokkal behatárolt – érvényessége azon alapul, hogy a kutató külső – mert későbbi – nézőpontból szemléli a vizsgált korszakot. A jelenkortörténet esetében azonban ez nem lehetséges, ami miatt a történeti ábrázolás nézőpontfüggősége itt különös

¹ *Alexis de Tocqueville*: A demokrácia Amerikában. Ford. Miklós Lívía. Bp. 1993. 988. (Eredetiben: „Le passé n'éclairant plus l'avenir, l'esprit marche dans les ténèbres.”)

² Eredetiben: Tant qu'il n'est d'histoire que du passé, il n'y a pas d'histoire contemporaine. C'est une contradiction dans les termes. [A tanulmányban szereplő idegen nyelvű idézeteket a szerző fordította magyarra.] A kifejezésben ellentmondás rejlik.” *Pierre Nona*: „Présent”. In: La nouvelle Histoire. Sous la dir. de Jacques Le Goff – Roger Chartier – Jacques Revel. Paris 1978. 467.

³ *Gyáni Gábor*: Esemény és narratíva. A múlt és a jelen mint nézőpont. In: *Uő*: A történelem mint emlékmű. H. n. 2016. 50–82. Különösen A nézőpont a történeti megismerésben című alfejezet 54–59.

problémát jelent. A tanulmányban ennek a kérdésnek a körülményaira vállalkozom, s a vizsgálat végeredményben a történeti ismeretelmélet manapság jellemző megkérdőjeleződésével kapcsolatban is tanulságos megállapításokra vezethet.

A történeti nézőpont problémája

A történetírói nézőpont problémáját először két, egymással ütköző példával világítjuk meg. Timothy Garton Ash, felidézve, hogy miként volt tanúja Prágában a bársonyos forradalom egy eseményének, arról elmélkedett, hogy egy történész sem lesz nála kedvezőbb helyzetben az események megírásánál, hiszen azok közvetlenül a szeme előtt zajlottak, míg mások majd csak utólag, részleges források alapján próbálják meg rekonstruálni a történéseket.⁴ Ezzel szemben Reinhart Koselleck bemutatta, hogy a 19. század hajnalán komoly történészek elutasították egy egészen az akkori jelenig tartó, nagylélegzetű történeti munka megírásának javaslatát. Az ellenérvek szerint ugyanis a jelen viszonyai túlságosan gyorsan változnak, ami miatt a történészek nem képesek megragadni azokat, ráadásul – s ez a fő – hiányzik a megismeréshez szükséges megfelelő perspektíva is, amit csak az idő múlása teremthet meg.⁵ A két szemlélet különbözősége nyilvánvaló. Koselleck példája a tudományosnak tekintett történetírás kialakulásához kapcsolódik. Adódik a kérdés, hogy Timothy Garton Ash ezzel ellentétes felvetése azt jelzi-e, hogy véget ért volna a tudományos történetírás hozzávetőleg kétszáz éve kezdődött korszaka? Más szóval: történetírás-e a jelenkortörténet-írás?

E kérdés első pillantásra talán meglepő lehet, hisz rengeteg jelenkortörténeti kutatás folyik ebben a pillanatban is, s a szakfolyóiratokban sok jelenkortörténeti tanulmányt olvashatunk.⁶ Ugyanakkor azok a kutatók, akik rászánták magukat arra, hogy reflektáljanak a jelenkortörténet mint önálló diszciplína létjogosultságának kérdésére, bizonytalanságokat vagy válságjeleket diagnosztizáltak, amikor annak sajátosságait és helyét keresték.⁷ A jelenkortörténet-írás és a jelenkor ábrázolása Közép-Kelet-Európában még problematikusabbnak tűnik, mint a nyugati

⁴ *Timothy Garton Ash*: Introduction. In: *Uő: History of the Present. Essays, Sketches, Despatches from Europe in the 1990s.* New-York, NY 1999.

⁵ *Reinhart Koselleck*: Nézőpontfüggőség és időbeliség. A történeti világ historiográfiájának feltárásához. In: *Uő: Elmúlt jövő.* A történeti idők szemantikája. Bp. 2003. 201–237., itt: 228–230.

⁶ Áttekintés a jelenkortörténet helyzetéről országonként: *Zeitgeschichte als Problem: Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa.* Hrsg. Alexander Nützenadel – Wolfgang Schieder. Göttingen 2004.

⁷ *Dirk van Laak*: Zeitgeschichte und populäre Geschichtsschreibung. Einführende Überlegungen. *Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History* 6. (2009) 3. sz. 332–346. Nützenadel és Schieder szerint: „[es gibt] noch keinen allgemein anerkannten Konsens über die epochale Abgrenzung, thematisches Profil und methodische Grundlagen der Zeitgeschichte.” [Nincs még általánosan elfogadott konszenzus a jelenkortörténet módszertani alapjait, tematikai profilját és periodizációs

államokban.⁸ A professzionális történészek emlékezeti piaccal szemben megfogalmazott gyakori panaszában tükröződik az a tény, hogy a jelenkortörténet-írás valamiképpen gyengének tűnik az emlékezet különböző formáival és a történelem nem tudományos igényű megjelenítéseivel szemben. E piacon kimeríthetetlennek látszik mind a kínálat, mind a kereslet, és nem csak a közép-kelet-európai társadalmakban. Amíg a professzionális jelenkortörténettel szemben Közép-Kelet-Európában a politikai, addig Nyugat-Európában a gazdasági kihívások és csábítások tűntek veszélyesebbnek – legalábbis a legutóbbi időkig.⁹ A professzionális jelenkortörténet itt is, ott is gyakran mintha elveszne a történeti emlékezet és a populáris történelem termékeinek piaci kereslet és/vagy politika által vezérelt áradatában.¹⁰ A történészek munkái nem ritkán szürkének és hatástalannak bizonyulnak az amatőr történeti munkák, történelemmel foglalkozó televízió-adások, magazinok, blogok és youtube csatornák, a hagyományörző egyesületek és mozgalmak, valamint az állam vagy a pártok által irányított emlékezetpolitikai aktusok, továbbá a történeti turizmus keretében rendezett fesztiválok és események tömkelegével szemben. A szakmunkák nyilvánvalóan sokkal kisebb közönséget érnek el.¹¹ Miért olyan gyenge a történetírás – és különösen a professzionális jelenkortörténet – hangja a közelmúlt tanulmányozásának és ábrázolásának polifóniájában? Azt feltételezem, hogy két, egymással összefüggő ok áll a jelenkortörténet-írás pozíciójának gyengesége, pontosabban inkább tekintélyhiánya mögött. Az egyik külső (kulturális, piaci, politikai) körülményekben gyökerezik. Ezek különösen erős kihívást jelentenek a jelenkortörténet számára Közép-Kelet-Európában.¹² Tudománysszociológiai elemzésre itt nem vállalkozhatom, de

elhatárolását illetően.] *Alexander Nützenadel – Wolfgang Schieder: Einleitende Überlegungen.* In: *Zeitgeschichte als Problem* i. m. 8.

⁸ *Past for the Eyes. East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989.* Eds. Péter Apor – Oksana Sarkisova. Bp. 2008.

⁹ Gérard Noiriel panaszai szerint egyes jelenkortörténészek vagy akár egész kutatóintézetek nagyvállalatok megbízásából kutatják cégek történetét, s az eredményeket azután a cégvezetés a marketingben, és a lojalitás megteremtését célzó belső tréningeken használja fel. *Gérard Noiriel: A történetírás „vállsága”.* Bp. 2001. Lásd még *Vergangenheitsbewirtschaftung. Public History zwischen Wirtschaft und Wissenschaft.* Hrsg. Christoph Kühberger – Andreas Pudlat. Innsbruck 2012.

¹⁰ *Barbara Korte – Sylvia Palatschek: Popular History Now and Then. An Introduction.* In: *Popular History Now and Then. International Perspectives.* Eds. Barbara Korte – Sylvia Palatschek. Bielefeld 2012. 7–11.

¹¹ Ez a tény indít sok történészt arra, hogy szerencsét próbáljon a történelem iránti igény által teremtett piacon. Lásd *Wolfgang Hardtwig – Alexander Schug: History sells! Angewandte Geschichte als Wissenschaft und Markt.* Stuttgart 2009.

¹² A professzionális történetírást ért külső kihívások, pontosabban a rájuk adandó válaszok kialakítása olyan elméleti kérdéseket vetnek fel, mint az emlékezet helye és szerepe a kortárs történetírásban, a tanúságtétel súlya más típusú történeti forrásokkal szemben, továbbá, hogy a tudományos történetírás mennyiben nem-emlékezet, és hogy az új média mennyiben változtatta meg az erőviszonyokat a tudományos történetírás és a magukat emlékezetként definiáló múltábrázolások között. Lásd *Mémoire,*

egy-két tény felidézésével utalnom kell arra a változásra, amelyen az elmúlt száz év során a professzionális történetírás a kulturális és politikai mezőben keresztülment. 1945 előtt, majd a szocialista korszakban is a történész szakma kiemelt figyelmet élvezett Magyarországon a politika részéről és fontos pozíciót foglalt el a kulturális tájképben. Klebelsberg Kuno is, Molnár Erik miniszterként volt a Magyar Történelmi Társulat elnöke – Hóman Bálintról és Andics Erzsébetről itt most nem is beszélve –, politikusi szerepük mellett a történész szakmát is irányították, s bár maguk forrásfeltáró, elemző kutatómunkát nemigen végeztek, mégsem lehet róluk azt állítani, hogy ne lett volna kompetenciájuk annak megítélésére, melyik történész nyújt komoly teljesítményt, melyik fiatal kutató tehetséges, s az adott pillanatban milyen kutatási területre érdemes irányítani a rendelkezésre álló erőket.¹³ Mindez ma elképzelhetetlen lenne. A 20. század során ráadásul a professzionális történészek gyakran vállaltak politikai szerepet is, amikor például háttérmunkát végeztek a külpolitikai döntés-előkészítésben – lásd a második világháború alatti, utóbb hiábavalónak bizonyult béke-előkészítő munkát – vagy részt vettek a kultúrpolitika formálásában, publicistaként tevékenykedtek a közéleti diskurzusok alakításában, vagy egyszerűen politikusi pályára léptek. (Utóbbira az 1989–1990-es változást követő periódusból több példát is ismerünk.) A történelem és a politika ilyen összefonódása ellenére azonban a szakmai diskurzus és a tudományos intézményrendszer, ha autonómiáját nem is mindig, de a minőség értékelésében a szakmai logikát lényegében mindig megőrizte: dilettáns szerzők és dilettáns szövegek nem kerülhettek be a szakmai vérkeringésbe. A politika által felemelt és az ideológiailag leginkább elkötelezett történészek sem maradhattak dilettánsok, ha tartósan helyet akartak a szakmában. Manapság a történetírás és a politika szintén összekapcsolódik, a kettő közti határt azonban rendszerint a politika oldaláról lépik át. Politikusok gyakran játszanak jelentős szerepet új történettudományi intézmények alapításával, amelyek feladatául „a múlt képeinek alakítását” szánják, miközben nem ismerik a történeti kutatás és írás saját logikáját, belső szabályrendszerét. Eközben a történészeknek a korábbi időszakokhoz képest elenyésző szerepük van a közéleti diskurzusok alakításában, sőt, mind kevesebb a szakmai intézményrendszer működésének alakításában is.¹⁴

Contre-mémoire, pratique historique. éd. Ádám Takács. Bp. 2009., különösen: *Ádám Takács*: Présentation. Uo. 6–9.

¹³ *Újvári Gábor*: „A Magyar Történelmi Társulat reneszánszának és legnagyobb virágzásának korszaka.” Klebelsberg Kunó. In: Hét társulati elnök. Szerk. Szilágyi Adrienn. (Századok könyvek 3.) Bp. 2018. 115–144.; *Lackó Miklós*: Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. Századok 2008 (142) 1483–1536.

¹⁴ A jelenkortörténet helyzetét elemezve Rainer M. János is úgy látja, hogy nagyobb mozgásteret a szakma önerőből nem tud kivívni a külső kulturális és politikai körülmények változása nélkül. *Rainer M. János*: ...az emlékezet is konfrontálódott a történetírás múltképeivel... In: A történész műhelye.

Ma pusztán történelmi szakmai erőforrásokra támaszkodva nem lehet a közéleti diskurzusok részesévé válni, miközben a politika azzal az igénnyel lép fel, hogy megszabja a szakmai diskurzusok irányát is.

A külső környezet és kapcsolatrendszer fent jelzett változásain túl azonban megfigyelhető a történelem legáltalánosabb értelemben vett felfogásának egy olyan belső változása is, amely gyengíti a professzionális történetírás helyzetét a külső kihívásokkal szemben. Ahogy Ash és Koselleck példáinak szembeállításai is rámutat, a történetírás egyes – gyakran impliciten maradó – premisszái és a történelmi idő felfogása oly módon megváltoztak, hogy az nehezzé teszi a külső kihívásokra adandó, kifelé is közvetíthető tartalmi válaszok kialakítását. A jelenkortörténet esetében – amint azt az erre a kérdésre irányuló, kevés számú elméleti reflexió egyike kifejti – különösen jól érzékelhető, hogy a történelmi időfelfogás változása paradoxsá tette a magát professzionálisnak tételező történetírás öndefinícióját.¹⁵ S noha a jelenkortörténet-írás különösen problematikus lehet Közép-Kelet Európában, ahol a politikai szereplők gyakran és közvetlenül próbálják meg alakítani a jelenkortörténelmi kutatások témaköreit, a történelmi időfelfogás e paradoxsá válása általános természetű és egyáltalán nem csupán e régióra jellemző.

A történetírás történetében persze sok kulcsfontosságú paradoxon játszott szerepet. A 19. században, sőt később is ilyen volt a történetírás objektivitásra való törekvése, miközben maga is a nemzetépítés projektjének egyik fontos szereplője volt.¹⁶ A hasonló paradoxonok megtermékenyítőek is lehetnek.¹⁷ Az a paradoxon azonban, amely a jelenkortörténet-írás fogalma mögött rejlik, a jelenlegi kulturális és politikai konstellációban gyengíti a professzionális történetírás pozícióját a múlt megjelenítésének egyéb formáival szemben. Ebben az értelemben a jelenkortörténet pozíciójának gyengesége nem a tudományos produkció belső gyengeségéből fakad. A jelenkortörténet-írás számos kiváló, innovatív kutatási projektet tud felmutatni itthon és külföldön egyaránt, s produktív viták

Szerk. Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár 2015. 175–183. A népszerű, azaz nem szakközönségnek szánt történetírás helyzetének hosszabb távú áttekintését lásd *Stefan Berger: Professional and Popular Historians. 1800 – 1900 – 2000*. In: *Popular History Now and Then. International Perspectives*. Bielefeld 2012. 13–29.

¹⁵ Jaap den Hollander a jelenkortörténet paradox episztemológiáját a következőképpen fejezte ki: “Can we describe our own *Zeitgeist*, or would that amount to a kind of bootstrapping à la von Münchhausen?” [Le tudjuk írni a saját korszellemünket, vagy ez ahhoz lenne hasonlatos, ahogy Münchhausen báró a hajánál fogva kiemelte saját magát a mocsárból?] *Jaap den Hollander: Contemporary History and the art of self-distancing*. In: *Historical Distance: Reflections on a Metaphor*. Eds. Jaap den Hollander – Herman Paul – Rik Peters. *History and Theory* 50. (2011) 4. sz. 52.

¹⁶ *Gyáni Gábor: Kulturális nacionalizmus és a tudományok: a történetírás példája*. In: *Uő: Nemzeti vagy transznacionális történelem*. H. n. [Bp.] 2018. 67–88.

¹⁷ *Stefan Berger: The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Basingstoke 2015. 140–224.

folynak a folyóiratokban és konferenciákon is. E kutatások és viták eredményei azonban nagyon nehezen közvetíthetőek, és kevés a meggyőző erejük – ha úgy tetszik, tekintélyük is – a szélesebb közönség szemében.¹⁸ A piacon (mindazok körében, akik múltábrázolásokat állítanak elő és ilyeneket fogyasztanak) nem mutatkozik érdemi fogadókészség arra, hogy a professzionális jelenkortörténet a közelmúltól alkotott tudás legitim elbírálójaként lépjen föl. Egyes országokban (például Németországban) a professzionális jelenkortörténet talán viszonylag erős pozíciókkal rendelkezik, másutt viszont helyzete kimondottan gyenge – így Közép-Kelet-Európában is. Pierre Nora diagnózisa szerint a történetírás Franciaországban is az összeomlás szélén áll az emlékezet változatos formáinak áradata miatt.¹⁹ François Hartog megállapítása szerint a történelem korábbi onnipotenciáját egy impotencia váltotta fel.²⁰ Úgy véljük, hogy a probléma a történeti időfelfogás változásában gyökerezik. A történeti időbeliség struktúrájának átalakulása ugyanis, ahogyan arra a bevezetőben is idézett példák utaltak, megkérdőjelezte azokat az alapokat, amelyekre a magát tudományként meghatározó történetírás épült, amelyekre támaszkodva kommunikált a teljes kulturális mezővel, s amelyekre a jelenkortörténet – talán önmaga szerepét félreértve – továbbra is hivatkozik, amikor magát a történettudomány mint diszciplína részeként írja le, és próbálja védeni pozícióját az emlékezeti piaccal szemben.²¹

Időfelfogás, tudományos történetírás és jelenkortörténet

A jelenkortörténet tudományos diszciplínaként viszonylag új fejleménynek tekinthető. Pierre Norának az egyetemen még azt tanították, hogy nem lehet 1918 utáni kérdésekről disszertációt írni.²² Gérard Noiriel szerint Angliában az első világháború előtt nem írtak 1837 – a választójogi reform – utáni témáról tudományos munkát. A francia forradalom tudományos vizsgálata a százéves évforduló,

¹⁸ A történelem és az emlékezet kapcsolatának, valamint a múlt politikai használatának problémáit összefoglalja Gyáni Gábor: *Történelem, vagy csupán emlékezet*. In: *Uő: A történelem mint emlék(mű)*. H. n. [Bp.] 2016. 19–34. Noha Gyáni is szükségesnek tartja a történetírás belső változásait ahhoz, hogy válaszolni tudjon a külső kihívásokra, egészében optimista marad a történetírás teljesítőképességét illetően.

¹⁹ *Pierre Nora: L'histoire au péril de la politique*. (<https://bit.ly/3j2C784>, letöltés 2020. júl. 30.) Nora értelmezésében a történelem politikai használata nem kizárólag a pártpolitikuskhoz kötődik, ide sorolja a történelem civil mozgalmak általi tematizációját is.

²⁰ *François Hartog: Croire en l'histoire*. Paris 2013. 29.

²¹ Például *Apor Péter: Hitelesség és hitetlenség: emlékezet, történelem és közelmúlt-feldolgozás Kelet-Közép-Európában*. Korall 2010. 41. sz. 159–183.

²² *Nora, P.: L'histoire au péril de la politique* i. m. Jaap den Hollander szintén megjegyzi, hogy az 1960-as évek elején neki az iskolában nem tanították a megelőző ötven évet történelemként. Lásd *Contemporary History* i. m. 55.

azaz 1889 körül kezdődött. Noha a jelenkortörténet fogalma a 20. század elején már létezett – Franciaországban eredetileg 1789-re, Angliában 1837-re datálva annak kezdetét –, a professzionális történészek többnyire tartózkodtak annak a korszaknak a vizsgálatától, amelyből még éltek kortársak.²³ Nagyjából az 1970-es évek elejétől kezdve azonban – nem minden előzmény nélkül – a jelenkor kutatása rendkívül népszerűvé vált a történészek körében – párhuzamosan a történeti emlékezet fogalmának expanziójával. Ma már semmi meglepő nincs abban, ha valaki 20-25 évvel korábbi vagy a jelenhez még közelebb eső témákról ír történeti munkát. Az emlékezet tanulmányok (Memory Studies) köre pedig időközben majdhogynem önálló diszciplínává nőtte ki magát.²⁴

Ahhoz, hogy megérthessük a történeti emlékezet és a jelenkortörténet felemelkedésének okait és természetét, meg kell értenünk, hogy miért volt korábban tartózkodó a történetírás a jelen tanulmányozásával szemben. A történetírók hosszú időn át nem ódzkodtak attól, hogy vizsgálatuk tárgyául a jelent válasszák, sőt ellenkezőleg, nagyon is saját jelenüknek szentelték figyelmüket. Koselleck, aki bámulatos tudással rendelkezik a klasszikus auktorok műveit illetően, bemutatta, hogy Hérodotosztól a 18. századig a történetírók valójában nagyobbrészt a saját korszakukat tanulmányozták. Ennek több oka volt, de az egyik legfontosabb mozgatórugó mégis módszertani. A jelen ugyanis közvetlenül hozzáférhető volt, a történetíró maga is szemtanú, vagy legalábbis hagyatkozhatott szemtanúk beszámolóira. Megfelelő óvatossággal kezelve pedig a szemtanúk beszámolói megbízhatóbbnak számítottak, mint a mindig töredékes – és könnyen hamisítható – régi dokumentumok. Lessing híres megfogalmazása szerint: „Egyáltalán, azt hiszem, hogy az igazi történetíró névre csak az méltó, aki saját korának és saját országának történetét írja. Csak ő tud tanúként fellépni és csak ő remélheti, hogy az utókor is ekként fogja becsülni.”²⁵ A 18. század végén azonban épp az ellenkező megközelítés vált dominánssá a történetírással hivatásosan foglalkozók körében: ettől kezdve, amint a bevezetőben a Koselleck által is idézett példa mutatta, a történetírás mint diszciplína a már befejezett, lezárt múlt tanulmányozásának tudományává vált. A jelenel, közelmúlttal foglalkozó történetek írása természetesen nem szűnt meg a 19. században sem, ám az az „igazi”, tudományosnak tekintett történetíráshoz képest alsóbbrendű

²³ *Noiriel, G.*: A történetírás „válsága” i. m. 45–47.

²⁴ *Keszei András*: Az emlékezet rétegei. Korall 2010. 41. sz. 5–34.

²⁵ Rövidítve idézi *Contemporary History* i. m. 55. Az eredeti: „Überhaupt aber glaube ich, dass der Name eines wahren Geschichtschreibers nur demjenigen zukömmt, der die Geschichte seiner Zeiten und seines Landes beschreibt. Denn nur der kann selbst als Zeuge auftreten, und darf hoffen, auch von der Nachwelt als ein solcher geschätzt zu werden.” *Gotthold Ephreim Lessing*: Zwei und funfzigster Brief. Den 23. August 1759. In: *Ästhetische Schriften. Briefe, die neuste Literatur betreffend*. Hrsg. Michael Holzinger. Berlin 2014. 130. A továbbiakban Lessing a nem szemtanúként, másodkézből dolgozó és ezért feledésre ítélt történetírók hiábavaló fáradságán sajnálkozik.

műfajnak számított. Újságírók és publicisták művelték, akik miközben állást foglaltak a jelen vitáiban, a folyamatok előrejelzésének vagy a jövőre vonatkozó javaslatok megfogalmazásának nyilvánvalóan tudománytalan feladatára is vállalkoztak, nem ritkán a közelmúltra való hivatkozással.²⁶

A történelem e ma már idejétmúltnak számító felfogásából kiindulva deklarálta Pierre Nora, a történeti emlékezet kutatásának későbbi kezdeményezője, mégpedig egy akkor nagyon is újító szellemű kötetben az 1970-es években, hogy jelenkortörténet nem létezik. Számára a jelenkortörténet-írás nélkülözi „a tárgyat, a státuszt és meghatározást a tudományok rendszertanában”.²⁷ Nora megállapítása a történetírás hosszú ideig érvényesnek tekintett alapjain nyugszik. A történészek nem mérlegelték Nora kijelentésének valódi súlyát, sőt egyszerűen figyelmen kívül hagyták azt, s ezzel együtt nem tudatosították, hogy a jelenkortörténet felemelkedése milyen módon forgatta fel a történetírás korábbi rendjét, elsősorban is a történeti idő felfogását. A jelenkortörténet a mai napig is csak elvétve vált módszeres episztemológiai tanulmányok tárgyává.²⁸

Azok a történészek, akik a jelenkortörténet mint diszciplína mibenlétére egyáltalán reflektálnak, a történetírás egyik ágaként határozzák meg azt, elkülönítik a történeti emlékezet különböző formáitól, s ugyanakkor más jelentudományokkal állítják párhuzamba, mint amilyen a politológia, a szociológia vagy az etnológia.²⁹ A jelenkortörténetnek ez a definíciója implicite továbbra is érvényesnek tekinti azokat a premisszákat, amelyekre alapozva bő kétszáz éve a történetírás mint tudományos diszciplína megszületett, s nem vesz tudomást arról a változásról, amit éppen a jelenkortörténet megjelenése hozott a történeti idő felfogását illetően. A szituáció azért is különös, mert a historiográfia régen feltárta ezeknek a premisszáknak az eredetét, s elemezte az adott időszakhoz kötődő működésüket.³⁰ Amikor azonban ezek a premisszák nem a történeti elemzés tárgyai, akkor

²⁶ Reinhard Koselleck: „Újkor“. Modern mozgásfogalmak szemantikájáról. In: *Uő: Elmúlt jövő* i. m. 386–387.

²⁷ Az eredeti: „sans objet, sans statut et sans définition”. Nora ugyan itt leszögezi: “Tant qu’il n’est d’histoire que du passé, il n’y a pas d’histoire contemporaine. C’est une contradiction dans les termes.” [“Míthogy történelme csak a múltnak van, jelenkori történelem nem létezik. A kifejezésben ellentmondás rejlik.”] Pierre Nora: *Présent*. In: *La nouvelle Histoire*. Éd. Jacques Le Goff – Roger Chartier – Jacques Revel. Paris 1978. 467.

²⁸ Jaap den Hollander szerint “the theoretical status of contemporary history [is] enigmatic” és “deserves more theoretical reflection than it has received up to now.” [„a jelenkori történelem elméleti státusza nem megoldott” és „több elméleti reflexiót igényelne, mint amennyi eddig osztályrészül jutott.”] *Contemporary History* i. m. 51–52.

²⁹ Gabriele Metzler: *Zeitgeschichte: Begriff – Disziplin – Problem*. (<https://bit.ly/3aM4bcO>, letöltés 2020. aug. 3.)

³⁰ Georg G. Iggers: *A német historizmus. A német történetírás Herdertől napjainkig*. Bp. 1988.; Koselleck, R.: *Elmúlt jövő* i. m.

– különösen, ha a történetírás emlékezettel szembeni védelméről van szó – továbbra is, félig kifejtetten vagy impliciten a történetírás alapjának tekintik őket.

Alapjában véve konszenzus uralkodik azt illetően, hogy a professzionális történetírás a 19. században négy premisszára épült. A legfontosabb ezek közül talán a tudományosan vizsgálható lineáris történeti folyamat feltételezése volt. A 18. század végére a történetírók nem egy országnak, egy uralkodónak vagy uralkodóháznak a cselekedeteiről írtak, hanem az önmagában vett, elvonatkoztatott egyetemes történelem (*Universalgeschichte*) egy szeletéről adtak számot. A második premissza a múlt és a jelen közötti választóvonal tételezése volt. Eszerint a történelem lineáris folyamatában a fejlődés – vagy legalábbis a változás – mindig meghaladja a múltat, innen a múlt és jelen közötti alapvető különbség, s ugyanezért a jelen mindig nyitott további, jövőbeli történeti változásokra. A jelen perspektívájából a múlt – éppen azért, mert elmúlt – csupán a fennmaradt források módszeres feldolgozásával tanulmányozható. A harmadik premissza annak a feltételezése volt, hogy rendelkezésre is áll az a módszertan, amely képes átívelni a jelen és a múlt közötti távolságot, értelmezve a múltból származó forrásokat. A negyedik pedig maga a nemzeti keret volt, az a tény, hogy a történetírás a nemzetépítés részeként született, s ez magától értetődő értelmezési keretet, valamint kifelé való kommunikálhatóságot biztosított a történeti kutatások eredményeinek.³¹

A jelenkortörténet időfelfogása szempontjából a négy premissza közül az első és a második a legérdekesebb. A tapasztalati tér és a várakozási horizontok kosellecki elemzéséből tudjuk, hogy a történelem temporalizációja a 18. és 19. század fordulóján ment végbe. A temporalizáció teremtette meg a múlt, jelen és jövő azon percepcióját, amely lehetővé tette a lineáris történeti perspektívát. Ezzel egyúttal megteremtette a haladás ideáját is vagy legalábbis annak lehetőségét, mivel a jövőre irányuló várakozások azon a meggyőződésen alapultak, hogy a jövő más lehet, másnak kell lennie, mint amit a múltban tapasztaltunk. Mindazonáltal annál a kérdésnél, hogy a történeti idő haladást vagy csupán változást hoz-e magával, számunkra itt lényegbevágóbb az, ahogy a történelem temporalizációja hozzájárult a történeti megismerés elméletének kifejlődéséhez.³² A gondolat, hogy egyes események különböző történetírók perspektívájából különbözőképpen látszanak, már a 16. század óta jól ismert volt, ekkor azonban a perspektíva időbeli dimenziót nyert. A történeti

³¹ A történetírás kialakulásának alapjairól *Lucian Hölscher*: Die Entdeckung der Zukunft. Frankfurt am Main 1999. 9–10.; *Thomas Etzemüller*: „Ich sehe das, was Du nicht siehst.” Zu den theoretischen Grundlagen geschichtswissenschaftlicher Arbeit. In: Neue Zugänge zur Geschichte der Geschichtswissenschaft. Hrsg. Jan Eckel – Thomas Etzemüller. Göttingen 2007. 27–68. A nemzetről mint referenciális keretről lásd *Berger, S.*: The Past as History i. m.

³² „A történeti perspektivitás elmélete azáltal legitimálja a történeti megismerés megváltozását, hogy az időbeli egymásutánnak megismerésszervező szerepet tulajdonít. A temporalizálódás magasabbrendű igazságokká alakítja a történeti igazságokat.“ *Koselleck, R.*: Elmúlt jövő i. m. 388.

megismerésnek ezzel egy olyan elmélete és gyakorlata jött létre, amelyben az időbeli távolság döntő tényező, mert az teszi egyáltalán lehetővé a megismerést.³³ Ez azonban csak úgy volt lehetséges, hogy a történetírás legalább részben a történelmen kívüliként tételezte magát, vagy pontosabban egy múlt utáni időpontba, azaz a jelenbe helyezte magát. A múlt és a jelen közötti törés tételezése biztosította, hogy a már elmúlt, tanulmányozandó események a jelentől független, önálló léttel bírjanak. Mint külső tárgyak csak a történelem lezárt korszakai létezhetek a történész elemző tekintete számára. A történész jelene és az attól alapjaiban különböző múlt közötti távolságra szükség volt ahhoz, hogy a történeti módszertan működhessen.

Múlt és jelen alapvető különbségéből következett, hogy a jelen sem állandósulhatott; a jövő nyitott volt. A jelen egy korábbi korszak immár elmúlt jövőjeként egykor épp úgy előre jelezhetetlen volt, mint ahogy a jövő megjósolhatatlan a jelen jelenből. A történeti változásnak ez a hite, amely szerint a várakozási horizont, bár összefüggött vele, mindig különbözött a már tapasztalttól, hiányzott az idő korábbi felfogásából, amely nem várta, hogy a folyamatban lévő események minőségi változást hozzanak az emberek és a dolgok világában.³⁴ Csak a 18. század végén, amikor kezdték úgy tapasztalni, hogy a jelen radikálisan különbözik a múlttól – s ennek alapján feltételezték, hogy a jövő is eltér majd a jelentől –, csak ekkor tudott megjelenni a történeti diszciplína, amely a már lezárt, változtathatatlan múltat tanulmányozta a múlton túl lévő jelen perspektívájából. Ez a történetírás nem vállalkozhatott a jelen történeti elemzésére, mert tekintete csak a már lezárt múlt felmérésére volt alkalmas, módszerei csak a régebbi múltból megmaradt források értelmezésére voltak hivatottak.³⁵ Ahogy Arthur C. Danto arra a panaszra válaszol, hogy a történészek nem tudják személyesen megtapasztalni azokat az eseményeket, amelyeket tanulmányoznak, megfogalmazta: „a történelem lényege éppen az, hogy nem úgy tud a történésekről, ahogy a tanúk, hanem úgy, ahogyan a történészek, azaz későbbi eseményekkel is összefüggésben és egy nagyobb időbeli egység részeként”.³⁶

A múlt, jelen és jövő hármas struktúrájából azonban nem pusztán a múlt és a jelen közötti szakadék játszott szerepet a tudományos történetírás felemelkedésében. A jövő nyitott volta a történetírás szempontjából nem csupán a múlt és a jelen

³³ Michel de Certeau meglátása szerint az idő egyszerre lett tárgy és mérési eszköz a történészek számára. *Michel de Certeau: Histoire et psychanalyse entre sciences et fiction*. Paris 1987. 89.

³⁴ Lásd pl. Danto elemzését Thüikudidész időfelfogásáról. *Arthur C. Danto: Analytical Philosophy of History*. Cambridge 1968. 22–23.

³⁵ Lásd *Ezsemüller, T.*: „Ich sehe das, was Du nicht siehst.” és *Theo Jung: Das Neue der Neuzeit ist ihre Zeit*. Reinhart Kosellecks Theorie der Verzeitlichung und ihre Kritiker. *Moderne. Kulturwissenschaftliches Jahrbuch* 6. (2010/2011) 172–184.

³⁶ Az eredeti: “the whole point of history is *not* to know about actions as witnesses might, but as historians do, in connection with later events and as parts of temporal wholes.” *Danto, A. C.: Analytical Philosophy* i. m. 183.

különbségének elgondolásából fakadó semleges következmény volt. A múlt tanulmányozása nem volt független a várakozási horizonttól, mert a történész múltra irányuló, vizsgálódó tekintetét a jövőre irányuló várakozások vezették. A jövőre irányuló várakozások természetesen nem mindig teljesülnek, sőt többnyire nem, mindamellett Koselleck szerint a jövő horizontja hozzájárul a jelen meghatározásához, tulajdonképpen része annak, s így azt is meghatározza, hogy a múlt milyen eseményei érdemesek a tanulmányozásra a jelenbeli történész számára. S a jövő nem a maga általánosságában volt képes orientálni a történész munkáját, hanem mint valaminek a jövője, mégpedig annak a közösségnek, amelyhez a történész is tartozott, amellyel azonosult s amelynek múltját kutatta. A történelem fogalma elgondolhatatlan lett volna a történelem alanya nélkül, és leggyakrabban a nemzet volt az, amelynek történelme volt. Ha a történész tekintete ennél nagyobb távlatokat próbált átfogni, akkor a „nyugat” lehetett a történelem alanya.³⁷

A jelenkortörténet-írás felemelkedése – a történeti emlékezet boomjával együtt – véleményünk szerint azt jelzi, hogy ez az időfelfogás és a fent leírt premisszák érvényüket veszítették. Előfordulhat, hogy a jelenkortörténet így félreérti önmagát, amikor a történetírás egy aldiszciplínájának és a 19. század hajnalán kialakult történetírás folytatójának tartja magát. Kérdéses, hogy a jelenkortörténet egyáltalán valaha is kapcsolódott-e a történetírást egykor alapító hármassztruktúrához. A jelenkortörténet felemelkedése ugyanis, ahogy Hollander fogalmaz, „bizonyos értelemben [...] az 1800 előtti tradíció rehabilitálását jelenti”.³⁸ És ebből a nézőpontból kérdésesnek tűnik az is, hogy a tapasztalati tér és a várakozási horizont kapcsolatára épülő történetírás egészének ismeretelméleti alapjai fennállnak-e még az után a változás után, amelyet a jelenkortörténet felemelkedése is jelez – s amelyet François Hartog és mások is diagnosztizáltak – a történeti időfelfogást illetően.

Ez a kérdés azért fontos a jelenlegi kulturális és politikai kontextusban, mert a történetírás számos védelmezője a bevezetőben említett kihívásokra válaszul a diszciplína régi módszertanára hivatkozva kritizálja a történelem szakszerűtlen felhasználását. A professzionális történetírás oldaláról a megfelelő módszertan hiánya a legfontosabb kritikai megállapítás a nem szakmai történelemábrázolásokkal szemben: a szakszerűtlen múzeumi kiállításokon, a történeti kontextust rosszul megidéző emlékműveken, a torzító dokumentumfilmekben, a történelmi utalásokkal

³⁷ *Stefan Berger*: Introduction – Constructing the Nation through History. In: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Basingstoke 2015. 1–21.

³⁸ “[C]ontemporary History finally became an academic subdiscipline, complete with its own chairs, journals, and research institutes. In a sense, this meant a rehabilitation of the tradition from before 1800.” [A jelenkortörténet végül akadémiai aldiszciplínaként intézményesült, tanszékekkel, folyóiratokkal, kutatóintézetekkel. Bizonyos értelemben ez az 1800 előtti tradíció rehabilitálását jelenti.] *Contemporary History* i. m. 55.

teletűzdelte patetikus ünnepi beszédeken és a gyenge történelmi regényeken mind a megfelelő értelmező kontextust megteremtő módszertant kérik számon.³⁹ Ám miközben a szakmaiság védelme fontosabbnak tűnik, mint valaha, a védelmül hivatkozott módszertan – amely a vázolt történelmi időfelfogáson nyugszik, s amely egykor tudománnyá tette a történetírást – megkérdőjelezhetővé vagy számos diagnózis szerint maga is történelemmé, a múlt részévé vált. Az emlékezet áradata és a történetírás legújabb fejlődési irányjai ezt a kérdést megkerülhetetlenné teszik.

Az emlékezeti piac expanziója és a történészek reakciói

Érdemes kicsit elidőzni a történelmi emlékezet hullámánál, mert olyan jelenség ez, amely jól mutatja, hogy a történetírás klasszikus koncepciója hogyan kérdőjeleződött meg. A történelmi emlékezet – és az örökség – fogalmának fejlődéséről számos tanulmány áll rendelkezésre.⁴⁰ E fogalmaknak az 1970-es évek végén kezdődött felemelkedését egyfajta krízisjelenségként értékelik. Gyakran metaforákkal írják le, betegség, abúzus vagy természeti katasztrófák képével, mint például az áradat. Ezek az elemzések a történelmi emlékezet jelenségkörét a professzionális történetírás számára veszélyként azonosítják, vagy a professzionális történetírás válságának eredményeként értelmezik.⁴¹ Emlékezetnek és történetírásnak ez a szembeállítás nem mai keletű; Halbwachs, az emlékezet kutatásának egyik elindítója is szembe állította már a történelmet és az emlékezetet, éppen az időhöz való viszonyulásuk eltérése miatt. Az utóbbi mindig egy élő emberi közösséghez kötött, míg a történelem kívül áll a lehetséges közösségeken, s feladata nem a megemlékezés, hanem az elemzés.⁴² Az emlékezet őrzi az időnek egy olyan tapasztalatát, amelyen keresztül a megemlékező közösség fenntartja önmaga identitását, míg a történész feladata, Halbwachs szerint, a múlt időbeliségének feltárása, függetlenül minden megélt időtapasztalattól és a jelentől. Halbwachs úgy vélte, hogy ha a történész az emlékezet területére

³⁹ Például *Apor P.*: Hitelesség és hitetlenség i. m.

⁴⁰ Az örökségről általában *Sonkoly Gábor*: Bolyhos tájaink. A kulturális örökség történelmi értelmezései. Bp. 2016. 17–33. Az örökségről Közép-Európában lásd *Péter Erdősi – Gábor Sonkoly*: Levels of National Heritage Building in Central Europe since 1990. In: *Kulturerbe als soziokulturelle Praxis*. Hrsg. Mórítz Csáky – Monika Sommer. Innsbruck–Wien–Bozen 2005. 47–163.

⁴¹ *Gyáni G.*: Történelem, vagy csupán emlékezet i. m.; *Rainer M. J.*: "...az emlékezet is konfrontálódott a történetírás múltképpel..." i. m.; *K. Horváth Zsolt*: Az emlékezet betegei. Bp. 2015.; *Tzvetan Todorov*: Les abus de la mémoire. Paris 1995.; *Jacques Revel*: Le fardeau de la mémoire. In: *Parcours critique. Douze exercices d'histoire sociale*. Paris 2006. 371–387.

⁴² Pierre Nora szerint a fordulat, amikor a történetírás eltávolodott attól az emlékezeti funkciótól, amelynek betöltésére a 19. században létrejött, s helyett egy kritikai funkciót vett magára – amit lényegében az Annales iskola létrejöttéhez köt Nora –, nagyjából azzal egyidőben történt, amikor Halbwachs megírta elemzéseit a kollektív emlékezetéről. Lásd *Nora, P.*: Pour une histoire contemporaine i. m.

lép, megszűnik történész lenni.⁴³ A történetírás és az emlékezet konfliktusa tehát megfogalmazódott már a két világháború között született első elemzésekben, hogy azután a problémát újra fölfedezzék az ezredforduló környékén.

A történetírás alapvetően két módon reagált az emlékezeti boomra. Vagy maga is belépett az emlékezeti piacra, hogy elérje a szélesebb olvasóközönséget, ami egyúttal persze némiképp új irányt is szabott tevékenységének, vagy egy védekező pozíciót foglalt el.⁴⁴ Az elutasító álláspont azt hangsúlyozza, hogy a történetírás kérdéseit nem irányíthatják a politikusok, az emlékezeti igényeiket megfogalmazó közösségek, vagy a média, a piaci kereslet. Ha történészek közvetlenül az emlékezeti piac kiszolgálóivá válnak, akkor bár nőhet a közönségük, lemondanak a tudományosság igényéről, a szigorú módszertanról. Ez az álláspont egyúttal kritikus a múltnak mindazon emlékezeti formájával szemben – kiállítások, mesterséges rítusok, megemlékezések, szövegek –, amelyek a professzionális történetírás szemszögéből pontatlanok és nem kellően ellenőrzöttek. Piaci vagy politikai emlékezeti igényekkel szemben elutasító reakciókat ismerünk jócskán, amelyek minden különbözőségük ellenére egyformán konzervatívák a történetírás módszertanát illetően.⁴⁵ Apor Péter ebben az értelemben emelte ki az emlékezet fogalmának – és kultuszának – problematikus pontjait. Egyrésztől felrótta az emlékezet-tanulmányoknak, hogy gyakran egy circulus vitiosus-ba vezetnek. A közösség identitása ugyanis a kollektív emlékezet által meghatározott, ám az emlékezet nem függ mástól, mint az identitástól.⁴⁶ Mások – Norával egyetértve – a történetírást is csupán az emlékezet egy formájának tekintik,⁴⁷ amely egy adott, és eltűnőfélben lévő kulturális konstellációban vezető szerepet tölthetett be a múlt képének alakításában. Ebből az álláspontból nézve a klasszikus történetírás fogalmi alapjainak eltűnése nem vesztesség a múlt megértése szempontjából. Apor viszont nem ért egyet azzal az elképzeléssel, hogy az emlékezet bármely formája autentikusabb viszonyulást fejez ki a múlthoz, mint a racionális forráskritikára és bizonyításra alapozott elemzés. Ez az álláspont kitart a tudományos kérdésfeltevés belső logikát követő fejlődése, a forráskritika tudós elgondolása, a racionális bizonyítás mellett, amelyek biztosítják a dokumentumok megfelelő kontextusban való megfelelő értelmezését, s amelyek nem őrizhetik meg szerepüket a társadalmi emlékezet formáiban.⁴⁸

⁴³ Maurice Halbwachs: *La mémoire collective*. Paris 1997. 122–135.

⁴⁴ Egyes történészek némi időbeli eltéréssel, illetve szituációtól függően akár mindkét utat is járhatják.

⁴⁵ Romsics Ignác: Új tendenciák az ezredforduló történetírásában. *Múltunk* 56. (2011) 2. sz. 130–144.; *Új: A múlt arcai*. Bp. 2015.; *Apor P.: Hitelesség és hitetlenség* i. m.

⁴⁶ *Apor P.: Hitelesség és hitetlenség* i. m. 164–166.

⁴⁷ Peter Burke: *Varieties of Cultural History*. Ithaca–New York, NY 1997. 40–59.

⁴⁸ Apor a racionális forráskritikára alapozott bizonyítás módszertanát kívánja újra megerősíteni, amely alapján a történetírás minden egyéb múltábrázolás autenticitásának bírója lehetne. Lásd *Apor P.: Hitelesség és hitetlenség* i. m. Azonban akár tudásszociológiailag, akár éppen a történetiség szempontjából

A történetírás – hagyományos módszertannal legitimált – tudományosságának hangsúlyozása azonban, amely egyben kritikai szerepet tulajdonít a történelemnek, önmagában nem bizonyul hatékonynak az emlékezetre irányuló piacilag vagy politikailag vezérelt kereslettel szemben. Ahogy Gyáni Gábor megfogalmazta, a forráskritika és a tudományos elemzési módszerek önmagukban nem elégségesek az autenticitás biztosításához. Ahhoz, hogy a múltból alkotott tudás érvényesnek számítson, a jelennek el kell fogadnia saját tudásaként, ami azt jelenti, hogy mégiscsak találkoznia kell a szakmán kívüli kulturális mezőn valamiféle kereslettel.⁴⁹ Vagyis a professzionális történetírás hangjának, az általa teremtett tudásnak autentikusként kellene érvényesülnie egy olyan sokszereplős emlékezeti piacon, ahol a történeti cselekvőség (*agency*) tapasztalata öröklődik, vagy legalábbis emlékezeti diskurzusok megjelenítik azt.⁵⁰ Az emlékezet és a szemtanúk kortárs történelme erős versenytárs ezen a piacon, s nem kötődik a klasszikus történetírás vázolt premisszához, hiányzik belőle a lezárt múlt, jelen és nyitott jövő egymásra vonatkoztatott hármasság időszerkeztúrája.⁵¹ Ez olyan kihívást jelent, amelyet nem lehet megválaszolni egyszerűen a tudós történetírás szükségességének hangsúlyozásával. Már maga az is kérdéses, hogy vajon a jelenlegi történetfelfogás egésze még a múlt, jelen s jövő dinamikájában mozog-e, amire egykor a történetírás alapult, vagy pedig e klasszikus időfelfogás már elveszítette érvényességét. Ha így lenne, a klasszikus időfelfogáson alapuló módszertan nem biztosítana többé megbízható vagy legalábbis a kulturális piacon értékesíthető alapokat nemcsak a jelenkortörténet, de a modern történetírói tudás egésze számára sem.

A múlt véget ért?

Neves történészek és gondolkodók, mint Hannah Arendt, Reinhart Koselleck és François Hartog diagnosztizáltak törést a történeti időben, illetve időfelfogásban. Egy a múlt és a jelen közötti kapcsolatot vizsgáló tanulmányában Arendt a következő megállapítást tette a történeti idő kontinuitásának elvesztéséről: „[H]a nincs hagyomány – amely szétválogat és neveket ad, amely adományoz és megőriz, amely jelzi, hogy hol vannak és mit érnek a kincsek –, akkor úgy tűnik, nincs

nézzük, nem magától értetődő, hogy az említett racionalitás és módszertan minden korszakban egyformán érvényes lenne. Az időfelfogást, a történelem elképzelését illető változások, más oldalról az intézményes feltételrendszerek átalakulása és az egész szociális-kulturális tájkép változása megváltoztatja a történetírás helyiértékét s módszertanának működőképességét is.

⁴⁹ Gyáni Gábor: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. In: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp. 2000. 11–30.

⁵⁰ Sybille Frank: Der Mauer um die Wette gedenken. Die Formation einer Heritage-Industrie am Berliner Checkpoint Charlie. Frankfurt am Main–New York, NY 2009.

⁵¹ Anette Wieviorka: L'ère du témoin. Paris 1998.

áthagyományozott időbeli folytonosság, s ebből következően, emberi szemszögből nézve, mintha nem volna sem múlt, sem jövő, csak a világ örökös körforgása és élőlények biológiai ciklusai.⁵² Arendt megállapítása évtizedekkel később gyakorolt hatást történészekre, azután, hogy Koselleck munkái felhívták a figyelmet azokra az időstruktúrákra, amelyeken a történetírás alapul. Koselleck kezdeményezését követve François Hartog vállalkozott a történeti időbeliség különböző rendjeinek (*regimes d'historicité*) feltárására. A tapasztalati tér és várakozási horizontok történetét kutatva – noha vizsgálódásai sokkal tágabb időszakra terjedtek ki – elsősorban azokat a változásokat azonosította, amelyek a 20. században következtek be. Hartog úgy találta, hogy a történetírásnak addig van tere, amíg a tapasztalati tér és a várakozási horizontok között a jelen fenntartja a kapcsolatot a történelem identitással bíró alanyai révén. Amit így a történetírás láttatni tud, az a nemzet, az ország, a társadalom vagy a „nyugat” (esetleg a „proletariátus” vagy egy „faj”) múltja. Az ilyen kollektív alanyok jövőjére irányuló várakozások, noha ritkán teljesültek – s többnyire akkor is inkább önbeteljesítő próféciaaként –, lényegesen hozzájárultak a jelen kulturális, politikai rájképének kialakításához, és így a múlt tanulmányozásához is. Azonban a 20. század utolsó évtizedeiben a tapasztalati és a várakozási horizontok távolodni kezdtek egymástól, felszámolva azt az időstruktúrát, amely a történetírás feltételét képezte. Hartog szerint mindez egy kiterjesztett, örök és iránytalan jelent eredményezett, aminek nincs köze a múlthoz, és nem orientálódik semmilyen jövő felé.⁵³ Ehhez hozzátehetjük – Hartog ezt nem hangsúlyozza –, hogy azok a kategóriák, amelyek korábban a történelem alanyaiként funkcionáltak, szintén dezintegrálódtak. Ha ma a „nemzet”, a „nyugat”, a „munkásosztály” vagy a „burzsoázia” stb. történetét akarjuk vizsgálni, kérdőjelek sorába futunk bele. Mi is az, aminek a történetét vizsgáljuk? Ezeket a kategóriákat a történeti elemzés felbontotta, s tanulmányok hosszú sora elemezte konstruált természetüket.⁵⁴ Ennélfogva, ha valaki e kategóriák jövőjébe kívánna nézni, homályon kívül mást nem láthat, hiszen e kategóriák léte is kérdésessé vált a konstruktivista szemléletű megközelítésben.⁵⁵ A történetírásban állandósult a törekvés e konstruált kategóriák meghaladására. Rendre ki-mutatják, hogy ezek a kategóriák magukban alkalmatlanok elemzési egységként.

⁵² Hannah Arendt: A múlt és a jövő között húzóód szakadék. In: *Uő: Múlt és jövő között*. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén. Szerk. Zsolt Angéla. Bp. 1995. 11–23., itt: 13.

⁵³ François Hartog: *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*. Paris 2003.

⁵⁴ Simon Zoltán Boldizsár: *Historicism and constructionism: rival ideas of historical change*. *History of European Ideas* 45. (2019) 8. sz. 1–20.

⁵⁵ A konstruktivista szemlélet kritikája: Hans Ulrich Gumbrecht: *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít*. Bp. 2010. 49–55. Gumbrecht rámutat arra, hogy a dekonstruáló elemzések után nincs következő lépés, pedig nem csak arra lenne szükség, hogy otthontalanná legyünk saját világunkban.

Meghaladásuk igényéből született az európai történelem újabb eszméje,⁵⁶ azután a transznacionális történelem, majd az európai történelem transzcendálására a globális történelem gondolata és programja.⁵⁷ A „nagy elbeszélések” gyakran idézett felbomlása valójában a történelem aktorainak számító alanyok felbomlásának következménye. Végeredményben a „nemzet”, a „társadalom” vagy valamely társadalmi csoport, vagy maga a „nyugat” nem működik többé mint a történelem olyan alanya, amely szervezné az elbeszélést, s a múltból a jövőbe mutatna, s amely létével olyan értelmezési keretet biztosítana, amely automatikusan ott áll az egyes résztörténetek mögött és értelmezési tartományt biztosít számukra.⁵⁸

A történeti idő és a történelem alanyainak felbomlása részben magának a történetírásnak a terméke. A történetiség gondolatának radikális végigvitele mutatja a jelent minden adottságával esetlegesnek, s ezért kérdőjeleződik meg mindazon történeti tudás érvényessége, amely e jelennek saját tudása.⁵⁹ Részben Foucault munkái nyomán vált általánossá az a nézet, hogy a megfigyelhető jelenségek eredetének

⁵⁶ Hartmut Kaelble: *Sozialgeschichte Europas. 1945 bis zur Gegenwart*. München 2007.; *Imagining Earth. Concepts of Wholeness in Cultural Constructions of Our Home Planet*. Eds. Solvejg Nitzke – Nicolas Pethes. (Culture and Theory 142.) Bielefeld 2017.; *Matthias Middell – Katja Naumann*: *Global history and the spatial turn: from the impact of area studies to the study of critical junctures of globalization*. *Journal of Global History* 5. (2010) 1. sz. 149–170.

⁵⁷ Gyáni Gábor: *Nemzeti versus transznacionális történetírás: égető dilemmák*. In: *Uő: Nemzeti vagy transznacionális történelem* i. m. 99–136. A globális történelem iránti igényből fakad a „nyugat” dekonstrukciója a posztkoloniális megközelítés, illetve az orientalizmus jelszava alatt, amely a nyugati látószöveget alkalmazó történetírást kritizálja. Ezt az érvelést kritikusan a visszájára fordítja egy elemzés, amely a „nyugatot” bíráló különféle elbeszélések – az orosz szlavoflektől a posztkolonialista megközelítésekig – nyugat konstrukcióinak sematikus elemeit veszi górcső alá. *Ian Buruma – Avishai Margalit*: *Occidentalism*. New York, NY 2004.

⁵⁸ Amint K. Horváth Luhman alapján hangsúlyozza, identitás nélkül nem lehetséges semmilyen kontinuitás, sőt, még kronológia sem. *K. Horváth Zsolt*: *Betegségek, pszichopatológiák és időstruktúrák. Emlékezés és jövő a nagy háború után*. *Korall* 2015. 59. sz. 54–81. A „nagy elbeszélések” problémáiról lásd *Takács Ádám*: *A történelem vége, mint történeti állapot*. In: *Határtalan médiakultúra*. Szerk. Antalóczy Tímea. Bp. 2015. 161–171.

⁵⁹ *Takács Ádám*: *Az idő nyomai*. Michel Foucault és a történelem problémája. H. n. [Bp.] 2018. 24–25. Foucault – Takács interpretációja szerint – éppen a történetiségben való létezés teljessége miatt a filozófiai gondolkodás egyetlen útjának csak a történeti vizsgálódást tartotta, amelynek kritikai funkciója kellett legyen a saját jelen evidenciáival való szakítás. Ezáltal a történeti vizsgálódás a jelen elemzése, annak feltárása, hogy kik vagyunk mi. Ez a megközelítés a történeti forrásokban nem egy egykori valóságösszefüggés töredékét – nyomait – látja, amelyből az egykor voltra mint jelenünk előzményére kell következtetni, hanem támpontokat egy alternatív múlt elgondolásához, amely megmutatja jelenünk igazi származását, igazi arcát. Lásd *Takács Á.*: *Az idő nyomai* i. m. 59–60. Meglátásom szerint Takács levezetésében is homályban marad, hogy miként válik lehetségessé a foucault-i történeti vizsgálódások révén egy a jelentől eltérő jelen elgondolása, hiszen ebben az esetben az alternatív jelennek – azaz a jelen mibenlétéről szóló alternatív tudásnak – legalábbis potenciálisan benne kellett rejtenie az adott jelenben is, s kellett, hogy létezzenek azok a gondolkodási utak, amelyek elindulva az alternatív múlt képe feltárható volt. Így legföljebb a jelen pluralitásának kiaknázásáról lehet szó, nem a jelenlét teljes szakításáról, evidenciaszakadásról, mint Takács írja. Ehhez lásd *Bódy Zsombor*: *Michel Foucault és a történeti diszciplína ma*. In: *A történetész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Bp. 2002. 37–50.

történeti megismerése olyan tevékenység, amely lebontja a múlt egységes képét.⁶⁰ A genealógia – amely a jelenségek megértésének módszereként eredetük feltárását kínálja – hamis eredettörténetekként leplezi le mindazt, amire a történelem alanyainak léte alapul, s ezzel eltörlődnek azok a „nagy elbeszélések” is, amelyeknek ezek voltak a szereplői.⁶¹ Korábban a genealógiai megközelítés nem feltétlenül jelentette a történelem dezintegrálását. Egyes történetek bírálata azt szolgálta, hogy a genuine alapító történetek annál tisztábban álljanak előttünk. A genealógia ilyen alkalmazása azonban határozottan megkíván valamilyen víziót és várakozási horizontot.⁶² Miután azonban az utóbbi évtizedekben a jövő horizontja homályossá vált, úgy tűnik – Foucault munkái s a konstruktivista szemlélet nyomán –, hogy más genealógia nem is lehetséges, csak az, amelyik felbontja a történelmet, megszünteti a kontinuitásokat és felszámolja a történeti időbeliséget.⁶³ Ebből fakad, hogy amikor vissza akarják helyezni a történetírást korábbi pozíciójába és újratekinteni a tapasztalati tér és várakozási horizontok dinamikáját, amelyben a történeti idő a múltból a jövő felé haladhat, olyan kategóriákat keresnek, amelyekre újra „nagy elbeszéléseket” lehet építeni.⁶⁴ Azonban egyáltalán nem nyilvánvaló, hogyan lehetne teleologikus történelmet kreálni, vagy valamifajta általánosan elfogadott történelemfilozófiát teremteni. Teleológiát nem lehet szándékosan, pusztán a teleológia akarásával felállítani. Az utolsó ilyen kísérlet – a hegeli történelemfilozófia kései visszfénye –, amely a történelem végéről beszélt, feltűnően csekély meggyőző erővel rendelkezett. Fukuyama meg akarta menteni a „nyugatot” mint a történelem alanyát, megállítva a történeti időt. Ha a történelem véget ér, a „nyugat” változatlan

⁶⁰ Burke szerint az alapító mítoszokban az egykori cselekvők tevékenységének nem szándékolt következményeit úgy tekintik, mintha azok a cselekvők céljai lettek volna. A történetírás lerombolja ezeket az alapító mítoszokat, s ezzel a történelem fragmentáltságára emlékeztet. Burke példája Durkheim és Luther mint a szociológia, illetve a reformáció alapító atyái. *Burke, P.: Varieties of Cultural History* i. m. 58–59. Az alapító mítoszok rombolásával Burke szerint a történetírás egy kritikai jellegű emlékezeti funkciót tölt be, azonban ennek alapjait és részleteit taglalja.

⁶¹ Takács Ádám kifejti, hogy nem a történelem ér véget a „nagy elbeszélések” végével, csupán a többé-kevésbé világosan körvonalazott társadalmi/politikai alternatívák. *Takács Á.: A történelem vége* i. m. Koselleck terminológiájába átfordítva azt mondhatjuk, hogy ezekben az alternatívákban állt össze a várakozási horizont.

⁶² Mint Schwendtner megmutatja, még a nietzschei genealógiának is volt egy jövőre orientáltsága. Azért elemezte azt, ami a múltból származott, hogy utat nyisson egy jövő felé. Még a husserli vagy heideggeri genealógia felfogás is azt célozta, hogy a jelen szempontjából alapító jelentőségű múlt események tanulmányozása révén, a jelent éppenséggel relativizálva, de új jövőre nyitott alapítások váljanak láthatóvá, vagy régiek eredeti értelme újra tisztán álljon, s így teherbíró alapja legyen jövőre irányuló várakozásokkal telített identitásoknak. Az alapítás vagy az alapításokhoz való kapcsolódás mindenesetre számukra lehetséges volt. *Swendtner Tibor: Eljövendő múlt. Genealógia Nietzschénél, Husserlnél és Heideggernél.* Bp. 2011.

⁶³ „A történetírás megszabadult az időtől” – idézi Foucault-tól. Lásd *Takács Á.: Az idő nyomai* i. m. 31.

⁶⁴ Kollektív történeti alanyok konstruálásának lehetőségét keresi: *Jérome Baschet: L'histoire face au présent perpétuel. Quelques remarques sur la relation passé/futur.* In: *Les Usages politique du passé.* Dir. François Hartog – Jacques Revel. Paris 2001. 55–74.

marad, s identitása többé nem megkérdőjelezhető.⁶⁵ A jelen Hartog által is diagnosztizált uralkodóvá válása nem ebben az értelemben jelenti a történelem végét. Inkább delegitimálja, felszámolja a történelem eszméjét, semmint befejezi a történelem folyamatát. Azt mondhatjuk, hogy a jelen expanziója nem a történelemnek vet véget, hanem a múltnak. Pontosabban feloldja a múltat a jelenben.⁶⁶

Következmények: kortárs történetírás a jelenben

A jelenközpontúság fentebb vázolt kialakulásának fényében a jelenkortörténet fel-emelkedése teljesen logikus fejlemény; valójában adekvát válasz a történetírás részéről a történeti időstruktúrák változására. A történeti idő elhalványulásával egyre nehezebb úgy írni a korábbi korszakokról, hogy a múlt lineáris összefüggésben álljon a jelenrel, miközben mégis különbözik tőle. A jelenkortörténet iránti növekvő érdeklődést mutatja, hogy a H-Net oldalon,⁶⁷ a humán és társadalomtudományok egyik legfontosabb internetes portálján mennyivel több a jelenkori témájú kutatáshoz kapcsolódó információ, mint a középkor – egykor a történeti kutatások legfrekvenciáltabb korszaka – kutatására vonatkozó.⁶⁸ Mennyiségi értelemben a különbségek tehát egyértelműek.⁶⁹ A szakmai közönségen kívül a korábbi korszakok eseményei csak mint exemplumok értelmezhetőek a jelen számára – nem egy kontinuitás részeként – abban az értelemben, ahogy Koselleck leírta a „Historia est magistra vitae” elv működését, amelyet éppen a tudományos történetírás megjelenése számolt fel a 18. és 19. század fordulóján.⁷⁰ Mindenütt láthatjuk az exemplum

⁶⁵ Francis Fukuyama: A történelem vége és az utolsó ember. Bp. 1994.

⁶⁶ Ebből a szempontból úgy tűnhet, hogy minden múlt a jelenben rejlik csupán, s így a történeti távlat problémája nem is létezik. “The past only ever appears in our present beliefs; it is never given at a distance [...]” [A múlt mindig is csak a mi jelen vélekedéseinkben jelenik meg, sohasem tőlünk távol adott ...], érvel Mark Bevir. Lásd *Mark Bevir: Why historical distance is not a problem. History and Theory* 50. (2011) 4. sz. 25. Bevir mintha nem venné itt tudomásul azt a tényt, hogy a jelentől független múlt gondolata legalább annyira reális volt az egykori jelenek időfelfogásában, mint a mai időtlen időfelfogás, amelyben múlt-alapítások nem érvényesek. Ehhez lásd Gumbrecht elemzéseit a chronotoposzokról, köztük a historicista chronotoposzról, amely szerinte 1970 körül elveszítette érvényességét, hogy helyet adjon az egyidejűségek mai széles jelenének. *Hans Ulrich Gumbrecht: Unsere breite Gegenwart.* Berlin 2010.

⁶⁷ Humanities and Social Sciences Online (<https://www.h-net.org/>, letöltés 2020. aug. 10.)

⁶⁸ A ’middle age’ keresőkifejezésre a H-Net-en, a humán és társadalomtudományok legnagyobb nemzetközi internetes oldalán 2700 találatot kapunk, míg a ’contemporary history’-ra 5587-et, amihez járul még 529 találat a ’present time’ keresőkifejezésre. A ’moyen age’ francia kifejezés mindössze 61 találatot ad, míg az ’histoire contemporaine’ 63-at. (Keresés 2020. aug. 3-án.)

⁶⁹ Hochmut megállapítása szerint “Public History in den Berliner Museen ist vor allem Public Contemporary History”. *Hanno Hochmut: HisTourismus, Public History und Berlin-Tourismus.* In: *Vergangenheitsbewirtschaftung. Public History zwischen Wirtschaft und Wissenschaft.* Hrsg. Christoph Kühberger – Andreas Pudlat. Innsbruck 2012. 173–182., itt: 177.

⁷⁰ Reinhart Koselleck: *Historia magistra vitae.* A toposz felbomlása a mozgásba lendült történelem új-kori horizontján. In: *Uő: Elmúlt jövő i. m.* 41–73.

visszatérését, ahol a jelent múltbeli eseményekkel interpretálják, anélkül, hogy ok-sági összefüggés vagy legalább a kontinuitás valamilyen szála fennállna, pontosabban szakszerűen bemutatható volna. A múltat politikusi beszédek vagy újságcikkek gyakran idézik meg ezen a módon abból a célból, hogy az általuk kívánt megvilágításba helyezték a jelen lokális vagy éppen globális eseményeit.

Nem csoda, hogy a jelenközpontúság közepette a történészek szívesen fordulnak a jelen tanulmányozása felé, ahol a kutatási témák legitimitása, jelentéssége és fontossága nem kérdéses, s ahol munkáikkal jóval nagyobb érdeklődésre találhatnak, jóval szélesebb közönség körében. A jelenkortörténész azonban nincs abban a privilegizált helyzetben, mint a régebbi korok kutatója, akinek nem nagyon van versenytársa. Nem tűnik ugyanis magától értetődően kompetensebbnek a történeti módszertan alkalmazása miatt a jelen értelmezésében, mint az alternatívák. A történeti perspektíva, amely legitimálja a történetírói módszertan alkalmazását a korábbi korszakok kutatásában, nem biztosít szilárd alapokat a jelenre fókuszáló történeti elemzéseknek, és nem biztosít tekintélyt neki a jelenre irányuló más reflexiók formákkal szemben.⁷¹ A történeti időbeliség dinamikája nélkül a jelenkortörténet az önmagára irányuló tekintet paradoxonával írható le. A jelen más megközelítésmódjai pedig, melyek elemzési erejüket nem az időbeli perspektívából nyerik, nem ütköznek ebbe a paradoxonba. Az önmagára irányuló tekintet paradoxona valójában kérdéssé teszi a jelenkortörténet eltérését az emlékezettől, amely az időbeli perspektívát nem reflektálva vagy legföljebb az idő szubjektív tapasztalatát felhasználva helyezi vissza magát a múlt eseményeibe.

A jelen kutatásához a klasszikus történetírói módszertan valójában nem feltétlenül szükségeltetik, mivel a közelmúlt más utakon is elérhető. Miért lenne szükség a történeti módszertan bevetésére egy olyan korszakkal kapcsolatban, amelynek kapcsán a kérdés nem a fennmaradt források interpretálása megfelelő időbeli perspektívából, hanem az, hogy a szemtanúk mire és hogyan emlékeznek belőle? A források nem egy távoli múltból származnak, s nem csak speciális módszerek és tudás birtokában értelmezhetőek. Természetesnek tűnő jelentésük van a ma élő emberek számára. Miért lenne szükség történészekre és a módszertanukra a jelen eseményeinek interpretálásához, amikor ezek elérhetőek a mindennapi kultúrában?⁷² Nyilvánvalóan lehetetlen több évszázaddal ezelőtti eseményeket vagy folyamatokat vizsgálni megfelelő előzetes felkészülés nélkül, ez belátható

⁷¹ Nora véleménye szerint a történész nem tud érdemi funkciót betölteni a jelen tanulmányozásával kapcsolatban az újságíráshoz, szociológiához, antropológiához, közgazdaságtanhoz és földrajzhoz képest. Lásd *Nora, P.*: *Présent* i. m. 471.

⁷² Timothy Garton Ash érvei is ebbe az irányba mutatnak, amikor rákérdez a professzionális történetírás szerepére a jelen kutatásában, védelmezve a maga zsurnaliszta módszereit és szövegalkotását. Lásd *Ash, T. G.*: *Introduction* i. m.

mindazok számáram, akik nem professzionális történészként érdeklődnek a múlt iránt. Olyan korszakokkal kapcsolatban, amelyeknek még élnek szemtanúi és amelyeknek kollektív emlékezete eleven, ez nem magától értetődő. Természetesen a jelenkortörténet birtokol egy elemzőképeséget a mindennapi gondolkodással szemben.⁷³ De az antropológia, szépirodalom, film, oknyomozó újságírás, kiállítások vagy akár színház stb. ugyanolyan kompetensek lehetnek a jelen bemutatásában, mint a történetírás. Irodalmi művek, mint Esterházy *Harmonia Caelestise*, vagy még inkább a *Javított kiadás*, feltétlenül figyelemre méltó munkák a közelmúlt története iránt érdeklődők számára, még akkor is, ha műfajukat tekintve regények. De említhetnénk Nádas Péter *Egy családregény vége* című könyvét is, vagy sok más újabb keletű munkát, amelyek a későbbiekben még hasonló jelentőségűvé válhatnak, mint a fent említett művek. A történeti regények visszatérése az utóbbi időben, akár a krimi formájában – gondoljunk itt Kondor Vilmos vagy Baráth Katalin történelmi regényeire, melyek mindig korabeli társadalmi, politikai összefüggéseket is tematizálnak, akár a nők helyzetének társadalmi változásaiig bezáróan – a jelenlegi kulturális tájkép lényegi elemének tűnik.⁷⁴

A múlt, jelen és a jövő dinamikájára épülő időszemlélet hiányában erősen úgy tűnhet, hogy a jelenkortörténet közelebb is áll a szépirodalomhoz, a filmhez vagy

⁷³ Ma már történeti elemzés tárgya lehet egy sorozat történelemképe is, ami a public history produktumainak egyfajta másodfokú szakmai elemzését jelenti. *Törő László Dávid*: Kísérlet a public history megszédítésére. *Klíó* 27. (2018) 4. sz. 92–97.

⁷⁴ A magyar jelenkortörténeti regények egyik úttörője talán Závada Pál volt, az utóbbi évtizedben azonban megsokasodtak a jelenkort, 20. századi történelmi eseményeket, korszakokat tematizáló regények. Ezek a ponyvától a lektűr különböző szintjein át a magas irodalomig, a kimitól a romantikus és kalandregényekig vagy éppen a családregényekig terjednek. A tematikus csomópontokat az első világháború és 1919–1920, a második világháború és következményei, illetve az 1956-os forradalom képezik, de a Kádár-rendszer életvilága és a rendszerváltás is rendelkezik már prózairodalmi reprezentációval. Valamennyi nagyobb elcsatolt táj története témájává vált már a regényirodalomnak – különösen Erdély emelkedik ki, az ilyen témájú regények száma szinte áttekinthetetlen, de a Délvidéknek és a Felvidéknek is megvannak a maga történelmi regényírói –, s a holokauszt is gyakran tematizálódik. Egyes konkrét pogromoknak vagy vidéki városok holokausztjának is megvan ma már a regénye, sőt arra is van kísérlet, hogy nyilasok nézőpontjából, de nem nyilas szellemben ábrázoljon regény 1944-es eseményeket. De van már regénye Péter Gábor életének vagy a kulákok sorsának is, épp úgy, mint a Kádár-kori III/III. tevékenységének. Csupán néhány, némiképp önkényesen kiválasztott példa – egyáltalán nem a teljesség igényével, viszont a színvonal szempontjából vegyesen – a jelenkori történelmet valamiképpen tematizáló regényekre az elmúlt tíz évből: *Bereményi Géza*: Vadnai Bébi; *Orczy Emma*: Pimpernel Erdélyben; *Sumonyi Zoltán*: Magyar Orlando; *Zoltán Gábor*: Orgia; *Keregyártó István*: A rendszerváltó; *Varga-Körtvélyes Zsuzsanna*: A Radnayak örökében; *Cserhalmi Dániel*: Csengőfrász; *Kapa Mátyás*: Maradj magyarnak. Balassagyarmat regénye; *Végl László*: Balkáni szépség; *Benedek István Gábor*: Miskolc, zsidó utca '46; *Vakulyan Norbert*: Vihar Erdélyben; *Kováts Judit*: Elszakítva; *Gáspár Klára*: Székely vér; *Flautner Lajos*: A sziklakórház végnapjai; *Gál Vilmos*: A lengyel freskó; *Wieland Ágnes*: A titkosügynök három esküvője; *Ósi János*: Trianon noir; *Benedek István Gábor*: Zsidó krémes; *Horváth László Imre*: A Kicsi embere; *Benczúr Csaba*: Hírös holokauszt; *Kürti Kovács Sándor*: A rab kulák; *Schiff Júlia*: Bogáncsos táj; *Szűcs Teri*: Deltai Haggada; *Hajdú-Farkas Zoltán*: Csonkamagyar; *Kanizsai Ferenc*: Ifjabb Sóti Pál. A magyar történeti tárgyú youtube csatornák áttekintésére itt végképp nem nyílik terünk.

más oldalról az egyéb jelentudományokhoz, sőt, akár a minőségi újságíráshoz, mint a korábbi korszakokra fókuszáló történetíráshoz.⁷⁵ (A jelentudományok közül ma leginkább az antropológiához és a kultúratudományokhoz áll közel, noha elvileg a keményebb társadalomtudományokhoz, mint a szociológia, a közgazdaságtan vagy a politikatudomány is kapcsolódhatna.) Mindenesetre a jelenkortörténet-írás inkább kommunikál a közelmúltra irányuló más gondolkodásokkal, mint a korábbi korszakok történetírásával.⁷⁶ Ez tükröződik abban is, ahogy sok jelenkortörténész számára nehézségekbe ütközik, hogy a tanulmányozott jelenségeket összekösse megelőző korszakok eseményeivel vagy elhelyezze egy hosszabb – mondjuk középtávú – kontinuitásban. Különösen gyakran van ez így a jelenkortörténet kulturalista megközelítéseiben. Magyarországon alig akad történész, aki egyaránt érdemben tanulmányozná az 1945 előtti és utáni korszakot, és valószínűleg más közép-kelet-európai országokban is két csoportra oszlanak a szakma művelői aszerint, hogy a második világháború előtti vagy utáni korszakot tanulmányozzák.⁷⁷

A jelenkortörténet-írás természetesen egy értelmes szellemi tevékenység, amely sokféle elemző, értelmező technikát alkalmazhat, de kérdésesnek tűnik, hogy nem csak megszokásból vagy intézményi kényszerek miatt nevezi-e magát a történetírás folytatójának, hiszen annak premisszái hiányoznak. És természetesen jelenkortörténetet lehet írni gyengén és kiválóan. De a különbség a jó jelenkortörténeti munkák, kiállítások és a rosszak között nem feltétlenül abban gyökerezik, hogy jól alkalmazzák-e a klasszikus történetírás módszertanát. Senki sem vitatkozna a tudományos szigor nevében Esterházyval az arisztokrácia 1945 utáni sorsát, annak elbeszélhetőségét illetően vagy a besúgás történelmi körülményeiről és lélektanáról annak kapcsán, ahogy bemutatja apja ügynöki tevékenységét. Regényei és más hasonló irodalmi beszámolók a maguk műfajában kitűnő munkák. A jelenkortörténész dialógusba tud lépni velük, éppen mert azonos tárgyra irányuló szellemi erőfeszítések ezek a könyvek, mint amelyekkel ő is foglalkozik, még ha nem is a történetíráshoz tartoznak. Azonban, ha a jelenkortörténészek nem kritizálják a jó írókat a tudomány szemszögéből, akkor a gyenge irodalmat és a rossz kiállításokat sem lehet bírálni a történettudomány hagyományos módszerei nevében.

⁷⁵ Például *Horváth Sándor*: Feljelentés. Egy ügynök mindennapjai. Bp. 2017. Ez véleményem szerint egy forrásokra épített, részletes beszámoló – valamilyen, talán tényirodalminak nevezhető műfajban – a belügy egy teljesen jelentéktelen ügynökének életéről, amely több fényt vet az államszocializmus történetére, mint a társadalmi és politikai struktúrák sok fogalmi elemzése.

⁷⁶ Rainer M. János például egy filmrendező – csak közvetetten történelmi vonatkozású – vizsgafilmjének leírását integrálja monográfiájába, s ez nagyon is működik. *Rainer M. János: Századosok*. Bp. 2018.

⁷⁷ A problémát diagnosztizálja és az 1945-ös korszakhatáron átívelő kutatásokat tart szükségesnek. *Bódy Zsombor – Horváth Sándor: 1945 és a háború társadalma: kutatási keretek*. In: 1944/1945: Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon. Szerk. Bódy Zsombor – Horváth Sándor. Bp. 2015. 7–12. Tankönyvek persze átnyúlnak ezen a korszakhatáron.

Mindebből az következik, hogy a jó jelenkortörténészek által a rossz szerzőknek, gyenge kiállítások összeállítóinak, tartalmatlan emlékművek alkotóinak címzett bírálatok alátámasztására a hagyományos forráskritika, a történelmi tekin­ tély hangoztatása önmagában nem elegendő. Minden belső eleve­ sége ellenére a többi jel­ tudományok, az emlékezeti piac és a múlt politikai felhasználásának polifóniájában elvész a jelenkortörténet-írás hangja. A kétségtelenül nyomasztó külső körülményeken túl talán éppen azért, mert tekintélyét olyasvalamire próbálja alapítani, ami kevésbé számíthat elfogadásra a jelen-centrikus jelenben.

A szellemi szempontból jó munkát végző jelenkortörténészeknek érdemes lenne ezért reflektálniuk arra, hogy tevékenységük milyen alapokon is nyugszik. Át kelle­ ne gondolniuk azokat a kritériumokat, amelyek alapján különbséget lehet tenni jó és rossz jelenkortörténeti munkák, jó és rossz kiállítások között, mert magában a forrás­ kritikára, racionális bizonyításra való hivatkozás ehhez nem elég. Lehet, hogy mindez egy egészen új történelmi alapállás kialakítását teszi szükségessé, amely talán ahhoz lehet hasonló, ahogyan Hans Ulrich Gumbrecht megjeleníti a múlt egy időmetsze­ tét, arra téve kísérletet, hogy irodalmi eszközökkel tegye jelenvalóvá és befogadható­ vá, miközben persze nem fikciót ír.⁷⁸ Továbbá ki kellene dolgozni azokat a kereteket, amelyek között a jelenkortörténet kommunikálni tud a jelen megértésének más, tu­ dományos és nem tudományos formáival. Nora javaslata szerint az első lépés ebbe az irányba annak elismerése lenne, hogy a jelenkortörténet nem időbeli meghosszabbítá­ sa a történelem hosszú folyamatának. Valójában nem is történelem. Pontosabban, ha történelem, akkor különbözik a történelemnek hozzávetőleg 1800 óta általában hasz­ nált fogalmától, amelynek konstitutív eleme éppen a jelen kizárása volt vizsgálódási teréből.⁷⁹ A történelmi diszciplína ez utóbbi értelemben egy olyan időbeli dinamikára alapult, amelyből éppen a jelen nem volt látható. A jelenkortörténet ezért tehát csak a

⁷⁸ *Hans Ulrich Gumbrecht: 1926. Élet az idő peremén.* Bp. 2014. A kötet az 1926-os év különböző – diakrón összefüggésekbe állítást szigorúan nélkülöző – jelenségeinek lexikonszerű bemutatása, ahol az egyes bejegyzésekbe számos, egymásra tett keresztutalással alakítanak ki valamiféle egymásra-vonatkötést. Gumbrecht nemcsak a történelmi időbeliség alkalmazásáról mond le, hanem minden olyan forrásértelmezésről is, amely a hermeneutikai eljárás körébe tartozna. Célja mindössze a múlt bizonyos értelemben vett jelenvalóvá tétele az olvasók számára. Eljárásának episztemológiai kereteit kifejti: *Gumbrecht, H. U.: A jelenlét előállítása i. m.* Heidegger által inspirált megközelítésében a kommunikáció anyagosságára – azaz a médiumok anyagosságára a könyv papírrilatától a színész testéig – koncentrálna lehetséges rámutatni a jelenlét kialakulására, amely sosem azonos semmiféle értelmezéssel, még ha szükségszerűen értelmezések is tapadnak hozzá. Ez a szemlélet a történelem befogadását az esztétikai élményéhez közelíti, s hangsúlyozza, hogy sem etikai, sem pedig politikai értékek tekintetében nem vár iránymutatást a történelem tanulmányozásától.

⁷⁹ “[L]’histoire contemporaine [...] n’est pas le simple appendice temporel d’une histoire sure d’elle-même, mais un histoire *autre* et que l’exclusion du contemporain hors du champ de l’histoire est précisément ce qui lui donne sa spécificité.” [A jelenkortörténet [...] nem egyszerűen egy magabiztos történelem időbeli függeléke, hanem egy *másik* történelem, és a történelem mibenlétét éppen az egyidejű kizárása a történelem mezejéről határozza meg.] Lásd *Nora, P.: Pour une histoire contemporaine* i. m. 467.

klasszikus történetírásától eltérő alapokra építhető, s annak szabályaitól eltérő módzerekkel működhet, s legitimálhatja önmagát.⁸⁰ Egy ilyen jelenkortörténeti reflexió éppen azért lenne szükséges, hogy hatékony védelmet nyerjünk az alacsony színvonalú munkák áradatával és az emlékezeti piaccal szemben, ahol az emlékezeti formák kritizálhatatlannak tűnnek annak az elvnek a jegyében, hogy mindenkinek megvan a joga a saját emlékezetére, s ezért csak politikai erő kérdése, hogy milyen múltképet építünk ki. Ezért lenne sürgető, hogy oly módon alakítsuk ki a jelenkortörténetet, hogy az megőrizze valamiképp a történetírás régi értékeit, ugyanakkor a nem professzionális történészek számára is jelentéssel bírjon, azaz képes legyen kommunikálni valamilyen közös alapokon a szakmain kívül más szférákkal is.

A klasszikus történetírás a nem tudományos szférákkal is összeköttetésben állt, mert osztották a közös időszemléleti alapokat múlttól, jelenről s jövőről, továbbá összekapcsolta őket a nemzet, mint értelmezési keret. Ma már elhalványult a hármas struktúrájú történeti idő iránti érzék, a nemzet pedig mint referenciális keret nem élvez konszenzust, még azok körében sem, akik egyébként fontosnak tartanának egy ilyen keretet.⁸¹ Mindez akadályozza a kommunikációt a professzionális közeg és a szélesebb közönség között, függetlenül attól, hogy publikálnak tehetséges jelenkortörténészek, akik szakszerű munkákkal és szerencsés témaválasztással el tudnak érni szélesebb olvasóközönséget. Ez nem jelenti azt, hogy a nemzet visszahozatala implicit vagy explicit, kizárólagos értelmezési keretként megoldaná a történész szakma társadalmi kommunikációjának problémáját, ha ez egyáltalán lehetséges lenne. Ugyanígy nem lehet visszaállítani a történeti idő korábban uralkodó képzetét sem. Történészek akaratlagon nem kreálhatnak történeti folyamatot, amely a múltból a jelenen át a jövőbe mutat, ennek a történeti munka előtt adottnak kell lennie. Egy ilyen történelem potenciális alanyai (mint a „nemzet” vagy a „nyugat”) többféle módon is dekonstruálódtak a transznacionális, globális történelem felemelkedésével.⁸² Elhalványult a történelem klasszikus fogalma, amelyben múlt, jelen és jövő egyszerre volt összekötve és elválasztva egy közösség életében az idő folyama által. Így a

⁸⁰ Uo.

⁸¹ „Be kell látnunk, hogy a korajúkor vége felé kialakuló modern európai időtudat [...] és a nemzetállamok Európája [...] nem feltétlenül érvényes gondolati irányelvek ma már a történeti múlt egészére nézve. [...] Ennek a feltevésnek a megrendülésével a »történelem« elzátámasztó tudományos fogalma is bizonytalanságokkal telföldik.” *Gyáni Gábor*: Nemzeti versus transznacionális i. m. 102.

⁸² A H-Het portálon a 'global History' keresőkifejezés 4116 találatot ad, a 'transnational history' 2620-at. Ezek a számok jelzik e kutatási területek népszerűségét. (Keresés 2020. aug. 3.) Azonban transzferek, interakciók, hálózatok és a transznacionális történelem más hasonló kulcsfogalmai nem alkalmasak történeti szubjektumoknak, legalábbis nem olyan szubjektumoknak, amelyekkel az olvasók azonosulni tudnak. *Hans Ulrich Wehler*: Transnationale Geschichte der neue Königsweg historischer Forschung? In: *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien*. Hrsg. Gunilla Budde – Sebastian Conrad – Oliver Janz. Göttingen 2007. 161–174.; *Sebastian Conrad*: What is Global History. Princeton 2016.

történetírás nyilvános pozícióját visszaállítandó nem sok haszna van az érvelésnek a történeti megismerés korábbi módszereinek egyedüli érvényessége mellett.⁸³ Amint a gondolat teret nyert, hogy a történelem léte csak hit kérdése, a történelem el is vesztette bizonyosságát.⁸⁴ A lineáris folyamatként felfogott és a jelenből megfigyelhető és tudományosan elemezhető múlt helyét, úgy tűnik, elfoglalta az emlékezet és az örökség fogalma. A történelem megközelítését így nem az elemzés biztosítja, hanem az örökség hűségének ápolása és az emlékezet fenntartása.⁸⁵ Annak a történészi – s benne a jelenkortörténeti – reflexív, elemző tevékenységnek, amely sok érdekes kutatói vállalkozásban jelenleg is folyik, mindenképpen van továbbra is tere. A tevékenység státuszát, ismeretelméleti alapjait, kapcsolatát más reflexiók formákkal azonban érdemes lenne újra gondolni. A kérdés, amelyet néhány éve Nora fogalmazott meg a múlt jövőbeli kutatójával kapcsolatban, egyelőre nyitva marad: „De történésznek kell majd még hívni?”⁸⁶

THE INWARD-LOOKING GLANCE

Is There a Contemporary History, and If Not, Then What Is It?

By Zsombor Bódy

SUMMARY

Following in the wake of Reinhart Koselleck's analyses of historical time, the study examines the perception of time of contemporary history. Comparing it with the perception of time in earlier classical periods of historiography and looking at problems of historical memory, the analysis comes to the conclusion that, in the recent development of historiography, and particularly in the history of the present, a new presentist perception of time has become dominant which differs radically from the structure of the perception of time based on a horizon determined by experience and expectation on which history as an academic discipline was established. Therefore, history writing of the present is no longer a continuation of the roughly 200-year-old story of history as an academic discipline, but a new practice, whose internal characteristics and position among other disciplines that study the present society in different areas, such as sociology, political science, etc., cannot yet be regarded as fully clarified.

⁸³ *Apor P.*: Hitelesség és hitetlenség i. m.

⁸⁴ Így véli Hartog, aki szerint a jelen gondolkodásunk számára csak az örökkön vándorló jelen maradt, amelyben a múlt csak mint visszaemlékezés és örökség lehetséges, nem pedig történelemként. Lásd *Hartog, F.*: *Croire en l'histoire* i. m. 281–282.

⁸⁵ *David Lowenthal*: *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge 1998. 1–30.

⁸⁶ Az eredeti: „Mais faut-il encore l'appeler historien?” *Nora, P.*: *Pour une histoire contemporaine* i. m. 472.